

Г.Т. Капустян.

ВІД НЕПУ ДО "ВОЄННОГО КОМУНІЗМУ": АБО ЗАПРОВАДЖЕННЯ КОМАНДНО-АДМІНІСТРАТИВНОЇ СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ УКРАЇНСЬКИМ СЕЛОМ НАПРИКІНЦІ 1920-Х РОКІВ.

Як же так сталося, що ідеї нової економічної політики, які висували нову форму господарювання не змогли реалізуватися в українському селі протягом 1920-х років в умовах радянського політичного режиму? Чому потуги поставити село на рейки вільної ринкової економіки обірвала сталінська “революція зверху” з її надзвичайними заходами: примусовими хлібозаготівлями, непомірними податками, брутальним ставленням до селянина-виробника?

В зв'язку з цим цікавою постає можливість дослідити відхід більшовиків від запропонованої ними спроби лібералізувати соціально-економічне і політичне життя країни і українського села в 1920-х роках і як наслідок – утвердження адміністративно командного стилю у стосунках із селянином, грубе порушення прав людини.

Науковий аналіз історичних подій, пов'язаних з умовами розвитку соціально-економічного і політичного життя українського села 1920-х років радянська історіографія змушена була трактувати в чільній колії компартійної доктрини, на базі відфільтрованих джерел, котрі вкладалися в запропоновану директивами концепцію. Дослідження 1970-1980-х років, що стосувалися цих проблем, обумовлювалися жорсткими ідеологічними рамками [1; 2].

Демократизація пострадянського суспільства відкриває науковцям можливість суттєво розширити джерельну базу конкретно-історичних досліджень теми становлення радянського політичного режиму в українському селі в 1920-х роках. До ряду видань за унікальністю опублікованих джерел за останній час слід віднести: “Колективізація і голод на Україні 1929-1933”, за редакцією професора С. Кульчицького; “Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918-1939”, в 4-х т., під редакцією професора А.Береловича та професора В.Данілова; “Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927-1939”, в 5-ти т. за редакцією професора В. Данілова, Роберти Маннінг, Лінн Віюли.

Ці публікації систематизують директиви вищого партійно-державного керівництва в масштабах СРСР та УСРР, котрі визначали основні напрями радянської політики на селі, відкривають завісу кремлівської сцени, де створювалися політичні спектаклі, за сценарієм яких доводилось жити країні і селу, розтаємничують діяльність ДПУ-ОДПУ-НКВС по виявленню суспільно-політичних настроїв селянства, здійсненню ними функцій політичного контролю над селом та виконанню репресивних заходів на місцях, починаючи з кінця 1920-х років.

Поява солідних джерелознавчих праць закладає фундамент майбутньої історіографії з питань широкого аспекту суспільно-політичного життя селянства і особливостей функціонування радянського політичного режиму.

В цій статті робиться спроба показати, як в умовах радянського політичного режиму українське село відходило від позицій, проголошених НЕПом, знову на командно-адміністративний шлях.

Село в силу особливостей, які складались як історично, так і в зв'язку з обставинами, породженими війнами, революцією, внутрішнім економічним розладом, ставало донором, основним "інвестором" для відбудови зруйнованого господарства і побудови засад соціалістичної економіки.

Професор В.Данілов вважає, що з 1925 року по літо 1927 рік радянське село переживало "справжній НЕП" – без примусових заготівель і непосильних податків, коли функціонувала багатокладна економіка, складалася система ринкових відносин, зростала кооперація [3.-С. 7].

В умовах відносної лібералізації економічної ситуації в державі, селянин, враховуючи кон'юктуру хлібного ринку, міг вільно визначити кому і коли вивозити хліб на ринок для продажу. Така тенденція спостерігається, за незначним виключенням, до впровадження надзвичайних заходів, а з ними і примусових хлібозаготівель на селі. Про це свідчать місячні огляди політичного стану СРСР протягом 1925-1926 років, підготовлені інформвідділом ОДПУ [4.-Ф.17.-Оп. 87.- Спр. 177, 181, 182, 183, 200].

"Будемо чекати до того часу, доки не піднімуться ціни, а потім реалізуємо урожай і сплатимо податки", – такі думки розповсюджуються серед селян повсюдно", – фіксували органи ОДПУ. Селяни Прилукської округи перш, ніж вивезти на ринок хліб та сировину, довідуються чи є в кооперації і приватній торгівлі необхідні товари, – і тільки при їх наявності – продають власну продукцію" [4.-Ф.17.-Оп. 87.-Спр. 200.-Арк. 8 зв., 9].

Визначена селянином позиція в економічних питаннях перебувала під контролем як спецслужб так і партійно-радянських структур. Надходження окремих сигналів про застосування репресивних заходів при стягуванні податків не набрало всеохоплюючих масштабів. Органи ОДПУ самотійно активної участі у проведенні податкової, чи хлібозаготівельної кампанії не приймали, а репресії не набули широкого поширення.

В 1926 році вперше за непівських часів до хлібозаготівельної кампанії залучались органи ОДПУ з певними обмеженнями їх функцій. Таємний циркуляр ОДПУ 19 серпня 1926 року націлював: "виходячи з умов біжучої хлібозаготівельної кампанії на органи ОДПУ накладалося зобов'язання виявляти" по лінії ЕКУ "причини, що затримують випуск хліба на ринок його держателями", пропонувалось також органам ОДПУ "вживати заходи, котрі б розкривали та запобігали б звичайним для хлібозаготівельної діяльності злочинів: розтрат, підробок, крадіжок, псування зерна і т.п." [5.-С.18]. Перелік можливих злочинів, їх виявлення та попередження – справи, якими займалися органи внутрішніх справ та юстиції. Наділення спецслужб не характерними для них повноваженнями підривало ідею лібералізувати економічне життя

суспільства, створювало прецедент успішного проведення хлібозаготівельної кампанії завдяки вжитим політичним заходам.

24 серпня 1926 року з'являється перше зведення про хід хлібозаготівель, підготовлене ЕКУ ОДПУ, [6.-С.19] яке свідчило, що хлібозаготівлі переходять у розряд стратегічних завдань органів державної безпеки.

Селянам-держателям зерна не вигідно було його продавати через низькі ціни на хліб. В ряді районів – Херсонському, Лубенському, Київському, Одеському, як зазначалось в “Огляді політичного стану СРСР” за жовтень 1926 року, “в зв’язку з низькими цінами на хліб, куркулі від продажу останнього утримуються” [7.-Ф.1.-Оп. 4.-Спр. 439.-Арк. 320]. “Товарний голод” і “райське життя” робітників у містах дратували сільського мешканця, який не бажав бути постачальником благ для міста за рахунок погіршення власного матеріального становища. “Що нам Дніпробуд? Селянину від нього користі немає – міркував селянин-заможник на зборах в селі Святодухівка Г[уляй]-Польського району Запорізької округи (грудень 1926 року), - краще було коли б селянину дали штани, а потім би говорили про Дніпробуд, який тяж тягарем ляже на селянина” [7.-Ф.1.-Оп.4.-Спр.439.-Арк.404 зв]. Економіка (низькі ціни на зерно і “товарний голод”) об’єктивно формувала хлібну кризу, яку використало вище політичне керівництво країни для впровадження сталінських надзвичайних заходів в кінці 1927 р. – на початку 1928 р. як в радянському, так в українському селі.

Реально щорічні хлібні запаси в масштабах країни з другої половини 1920-х років складали 529 млн.пуд. ЦСУ під тиском політбюро ЦК РКП(б), розпочатого в кінці 1925 року, мусіло завищити цю цифру до 900 млн.пуд. (!) Такі "підрахунки" служили юридичною основою встановлених зверху хлібозаготівельних планів. [5.- С.17, 18]. “Міфічні”, за висловом Бухаріна [8.- С.299], визначені політичною кон’юктурою, хлібні запаси горем ляжуть на мільйонах селянських доль. Саме так розпочалася сталінська “революція зверху”.

Формально атака на залам непу в сільському господарстві була проголошена в грудні 1927 року XV з’їздом ВКП(б).

24 грудня 1927 року на засіданні політбюро ЦК ВКП(б) з блискавичною швидкістю приймаються постанови “Про хлібозаготівлі,” “Директиви Політбюро ЦК ВКП(б) місцевим партійним організаціям”, “Про направлення відповідальних уповноважених на хлібозаготівлі” [9.-С.110-114].

Відповідальним уповноваженим по хлібозаготівлях в Україну було направлено Молотова [9.-С.112-114]. 30 грудня 1927 року за його участю відбулося надзвичайне засідання політбюро ЦК КП(б)У, яке приймає постанову по єдиному винесеному для обговорення питанню “Про хлібозаготівлі”: Виходячи із загального становища хлібозаготівель в СРСР, приступити до виконання річного плану хлібозаготівель по Україні в розмірі 265 млн. пудів...

Виходячи із особливої ваги заготівель для всього Союзу... Політбюро ЦК КП(б)У визнає абсолютно необхідним добитися на протязі 10 днів рішучого перелому в хлібозаготівельній кампанії” [4.-Ф.17.-Оп.26.-Спр.12.-Арк.10-15].

Методи роботи комісії Молотовав в період короткочасного відрядження “диктувалися ударністю завдання”, “...багато місцевих керівників радянського, партійного, кооперативного апарату працювали не тільки вдень, але не рідко і вночі, не тільки в будень, але і в свята. Тряхнули добряче”. При цьому широко застосовувалися "показові" репресивні "заходи в партійному і радянському порядку", – хвалився уповноважений [9.-С.184,185].

Минав час, але перелом в хлібозаготівельній кампанії так і не наступав. Заготівельна кампанія близилася до повного провалу. 5 січня 1928 року за підписом Сталіна була прийнята нова директива ЦК ВКП(б) “Парторганізаціям про хлібозаготівлі”, яка однозначно жорстко вимагала виконання плану кампанії, [9.-С. 136,137] і скоріш за все нагадувала програму майбутньої “надзвичайщини”, спрямовану на злам НЕПу і широкого застосування репресій на селі.

Після директиви від 5 січня 1928 року спускались наступні, які забезпечували її здійснення. 12 січня рішення політбюро ЦК ВКП(б) вимагало: “з огляду на систематичне невиконання українським НКТоргом нарядів на вивіз хліба зобов’язати НКТорга т. Чернова... виконати повністю понад січневий план все недовантаження за грудень, листопад і жовтень,... зобов’язати НКТорг СРСР на випадок незначного недовиконання нарядів Україною негайно доповідати в Політбюро для негайного прийняття партійних заходів стягнення” [9.-С. 146].

14 січня політбюро ЦК ВКП(б) надсилає нову директиву місцевим організаціям “Про посилення заходів по хлібозаготівлям”, яка в категоричній формі добивалася "звіряче натиснути на наші парторганізації” для посилення їхньої роботи по хлібозаготівлям, застосовувати крайні заходи, аж до арешту” [9.-С. 147].

Сталінський вояж в Сибір 18 січня – 4 лютого 1928 року показав приклад "правильного і успішного" керівництва хлібозаготівлями в умовах “надзвичайщини”. Підсумки генсеківської поїздки підводила резолюція, прийнята нарадою керівників семи східних округів, яка відбулася в Красноярську 1 лютого 1928 року.

Сталінські директиви від 5 і 14 січня і резолюцію цієї наради професор В. Данілов відносить до групи документів, "які поклали початок, по-перше переходу до політики розкуркулювання і, по-друге, введення прямої наруги і насилля в практичну діяльність місцевих партійних і радянських організацій в селі при виконанні чергових завдань зверху – всього того, що отримало назву “перекручень” [5.-С.38].

В сталінському сценарію впровадження примусових хлібозаготівель на селі, органам ОДПУ, суду, прокуратурі відводилась каральна роль. Телеграфне розпорядження ОДПУ від 4 січня 1928 року “Про проведення арештів приватних заготовачів і торговців” офіційно відкривало дорогу репресіям серед торговців хлібом, які заважали державним хлібозаготовачам [9.-С.136].

13 січня 1928 року в “Зведенні № 1 ЕКУ ОДПУ про хід і результати репресій ОДПУ проти спекулятивних елементів на хлібному, сировинному і мануфактурному ринках СРСР” повідомлялися перші підсумки: “Українська

СРР. При арештах приватників ... виявлено цілий ряд таємних складів хлібопродуктів, в Черкасах... було знайдено 20050 пуд. ячменю, в Маріуполі – 10000 пуд. соняшнику, Первомайську – 10700 пуд. пшениці і 3000 пуд. соняшнику і в Одесі 4000 пуд. пшеничного борошна і т.д." В інформзведенні № 6 ЕКУ ОДПУ 14 січня 1928 року вже називалися конкретні цифри репресованих: "За останні дні по Україні арештовано в загальній кількості по всіх округах до 544 приватних хлібників, які вносили дезорганізацію на хлібному ринку..." [6.-С.653-654].

4 лютого 1928 року ЕКУ ОДПУ надсилає телеграму місцевим органам ОДПУ з вимогою надати підсумки "масових операцій" [9.-С.200].

З України поспішно звітували: "Всього притягнуто до відповідальності органами ДПУ з 5 січня 1928 року по 26 січня 1928 року 876 осіб, з них арештовано 704. Закінчено і передано справ прокуратурі на 354 особи, нарсуду для додаткового слідства – на 162 особи і міліції для здійснення дізнання – на 82 особи. Всього передано справ на 598 осіб. Судових вироків на 25 січня 1928 року, по даним окрвдділів ДПУ, було винесено 275 приватним особам.

Засуджено від одного місяця до п'яти років посиленої ізоляції з конфіскацією всього майна і виселенням за межі України.

Через Особливу нараду пропущено 34 особи, з них: вислано 33 особи, припинено справу на одну особу" [9.-С.201].

ОДПУ і судовими органами станом на 30 квітня 1928 року було арештовано "куркулів" по 127-й статті КК УСРР – 240, і по "політичним злочинам" – 180 [6.-С.1035].

Активна участь органів ОДПУ в хлібозаготівлях підкреслювала їх надзвичайність.

Принижуючи селян, власті застосовували такий метод покарання як "чорна дошка". В окремих селах Меджибіжського району в березні 1928 року траплялися випадки, коли президія сільських КНС приймала рішення, незважаючи на соціальний стан, прикріплювати "чорну дошку" до воріт тих селянських осель, які не здають хліб. Контроль за наявністю дошки та її стану покладався на окремих селян, які через кожні дві години зобов'язані були доповідати сільській раді [10.- Ф.1.-Оп.20.-Спр. 3018.-Арк.15].

Аналізуючи хід хлібозаготівельної кампанії, вождь українських більшовиків Л.Каганович висловлював думку про те, що не варто ігнорувати навіть, непопулярні методи для досягнення головної цілі: "Перед нами стояла проблема і стояло завдання: або залишитися з чистими руками, з чистою прекрасною політикою і резолюцією, але без хліба, або залишитися з хлібом в руках і з деякими негативними наслідками. Ось як стояло питання. Партія обрала друге: ми вирішили взяти хліб" [4.-Ф.81.-Оп.3.-Спр.-107.-Арк.280].

Уповноважений по хлібозаготівлям в Бригадирівському районі Кременчуцької округи Інструктор парткому Шкрябач, відкрито застосовував методи "воєнно-комуністичної" епохи: "Куркульня! Хочете, щоб до вас викликали Червону Армію? Ми викличемо. Ми більшовики, ми знаємо що з вами робити – відправимо на Соловки!" Апофеозом діяльності більшовицького

уповноваженого відбувся розгін ним сільради і відновлення ревкому – подібно часам громадянської війни [10.-Ф.1.- Оп.20.-Спр. 3016.-Арк.17].

Про те, що насилля і знущання на селянами під час хлібозаготівельної кампанії 1928 року набували широкого розповсюдження, змушений визнати квітневий 1928 року пленум ЦК КП(б)У: “Ряд працівників ми зняли, ряд працівників попали на лаву підсудних”, – говорив на пленумі Л.Каганович, – в нашому низовому сільському і радянському апараті, в низових осередках знаходяться ще люди, котрі проявляють садистські нахили, котрі використали цю ударну кампанію для того, щоб показати свою владу, чи для того, щоб помститися тому чи іншому за те, що він колись сказав йому те чи інше слово” [4.-Ф.81.-Оп.3.-Спр.107.-Арк. 273].

Газета “Правда” 18 і 19 квітня вперше публічно виклала дві принципово-важливі позиції: сталінську і бухарінську, що прозвучали на квітневому 1928 року пленумі ЦК ВКП(б) під час обговорення результатів хлібозаготівельної кампанії зими 1928 року. Суть першої – адміністративно-вольові методи управління і боротьба, навіть, з неіснуючими ворогами, необхідність посилення надзвичайних заходів; бухарінська лінія спрямована на удосконалення роботи партії та держави, поступове здійснення індустріалізації країни і кооперування сільського господарства, удосконалення механізму економічного стимулювання товаровиробника [5.-С.48-49].

Чергова директива політбюро ЦК ВКП(б) від 25 квітня 1928 року “Про посилення хлібозаготівель” по суті ще більше підкреслювала характер надзвичайних заходів, що мали місце в раніше прийнятих директивах 5 і 14 січня. Директива рясніла вимогами: “мобілізувати партсили”, “строго карати”, “рішуче присікати”, “установити строгу відповідальність заготівельних апаратів”, “посилити натиск на куркульську частину”, “добитися рішучого перелому для найшвидшого досягнення установлених контрольних цифр” [10.-С.261-262].

Політбюро ЦК КП(б)У постановою 11 травня 1928 року намагалося, в ситуації, коли надзвичайні заходи ще не ввійшли в строгу систему, пом’якшити адміністративний тиск Центру: “... в деяких місцях маються факти примусової покупки у селян незначних лишків хліба, ... (10-30 пуд.), категорично пропонувати окрпарткомам припинення застосування подібних методів...” [4.-Ф.17.-Оп.26.-Спр. 18.-Арк.180].

На липневому 1928 року пленумі ЦК ВКП(б) відбувалася запекла дискусія між Бухаріним та Сталіним щодо доцільності продовження “надзвичайщини”. Сталін обгрунтовував необхідність проплати селом “данини”, подібною до надподатку для розвитку індустрії [9.-С. 320]. Недивлячись на те, що липневий пленум ЦК ВКП(б) накреслив заходи щодо відродження нової економічної політики і стабілізації обстановки на селі: скасовувалися надзвичайні заходи, надавалась підтримка дрібному і середньому індивідуальному селянському господарству, незначне підвищення хлібозаготівельних цін, а Бухарін був основним автором резолюції пленуму ЦК ВКП(б) “Політика хлібозаготівель в зв’язку із загальним господарським

становищем” (згодом він не без жалю назве її не менше ніж “літературним твором”) [5.-С.50] – досягнутий позитив не зміг подолати командно-адміністративного натиску сталінського керівництва в суспільно-політичному і економічному житті країни.

Події зими – весни 1928 року і примусові хлібозаготівлі, за висловом професора В.Данілова, завершують “перший акт сільської трагедії”.

Нова хвиля “надзвичайщини” накотилася на село в листопаді 1928 року. Про це відчутно нагадує термінологія постанови політбюро ЦК КП(б)У “Про хлібозаготівлі” від 10 листопада: “Політбюро ЦК КП(б)У змушене констатувати, що місцеві партійні, радянські і кооперативні організації не прийняли достатніх енергійних заходів до максимального посилення хлібозаготівель...Прийняти до неухильного виконання наступне:

Негайно (курсив наш – Г.К.) добитися того, щоб низові радянські організації і низові партійні організації приділили максимум уваги справі посилення заготівель і здійснювали реальний контроль і спостереження за роботою хлібозаготівельного апарату і ходом хлібозаготівельної кампанії. ...запропонувати місцевим і партійним організаціям ...по відношенню до найбільш злісних скупщиків...*посилити* (курсив наш – Г.К.) податкове обкладання і адміністративно-судові заходи ” [4.-Ф.17.-Оп. 26.-Спр.19.-Арк. 404].

Розмах і сила удару другої хвилі “надзвичайщини” перевершили попередню вже в перші місяці 1929 року – вважає професор В. Данілов.

Відхід “правих” – Бухаріна, Рикова, Томського від партійно-державного керівництва спрощував перехід суспільства до командно-репресивної стадії. Селяни протестували проти нової хвилі примусових хлібозаготівель [11.-С.32-36]. Невдоволення села вище політичне керівництво намагалося подолати подальшим репресивним пресингом. 25 січня 1929 року політбюро ЦК КП(б)У в питанні “Про куркульський терор” визнає “ні в якому разі не допускати послаблення репресій до проявів куркульського терору, а навпаки, посилити застосування самих суворих заходів покарання в судовому порядку...” [4.-Ф.17.-Оп.26.-Спр. 24.-Арк. 31]. Зміст цього рішення був продиктований ухвалою політбюро ЦК ВКП(б) від 3 січня 1929 року, яка націлювала на блискавичне проведення репресій серед “куркульських терористів” [9.-С.491].

“Надзвичайщина” породжувала особливу поведінку, формувала комплекс “власної завищеності” серед тих, кому система надала право бути зверхнім над “винуватим селом”. “Зараз я тільки отримав твого листа. Відповідаю і *негайно їду на село, качати податок, страхові платежі, хлібозаготівельну кампанію* (курсив мій – Г.К.), – із листа одного із прибулих “командирів” в село Білоцерківської округи 31 січня 1929 року [6.-С. 858].

А тим часом показувалися перші ознаки голоду. Для багатьох сільських мешканців голод вже ставав реальністю. “Продтруднощі продовжують загострюватися, захоплюючи нові округи (Кременчуцьку, Запорізьку, Дніпропетровську), які до останнього часу не відчували особливої гостроти продтруднощів”, – відзначалося в “Огляді політичного стану СРСР за лютий

1929 року” (підготовленого органами ОДПУ). Населення останнім часом вживає в їжу сурогати хліба, зареєстровані також “факти голоду”, “опухання і захворювання на ґрунті недоїдання”.

В Кагамлицькій сільраді Кременчуцької округи “помічені випадки голодування і опухання”. Досить дивна ситуація складається там --- кооперація має 900 пудів хліба, але допомога голодуючим не надається. Очевидно причина такого ставлення – не в діях місцевої влади. З цього приводу один з членів сільради заявив: “Я б погодився відсидіти 3 місяці у в’язниці, тільки б цей хліб роздали”. В селі Дніпровці Кам’янського району Запорізької округи мешкає 7000, серед них 4000 гостро потребує допомоги. В цьому селі зареєстровано 15 смертельних випадків серед дітей, котрі захворіли на дизинтерію, через вживання в харчі сурогатів хліба [7.-Ф.2.-Оп.7.-Спр.502.-Арк. 90].

З місць в Центр надходили попередження про критичність ситуації: “Хлібозаготівлі потрібно закінчити, т[ак]. я[к]. у селян хліба немає”. “З нашого боку все зроблено – зробити більше – ми не в силах” [7.-Ф.2.-Оп.7.-Спр.502.-Арк. 98].

Хлібозаготівельні кампанії кінця 1920-х років все більше нагадували ситуацію періоду “воєнного комунізму”, коли виконання продрозкладки забезпечувалось силовими методами. Низовий радянський і заготівельний апарати “нагнітали страху селянам”, які не здавали хліба, їх викликали “для впливу в сільраді”, здійснювали подвірні обходи, примушували зсипати хліб і т. п. [7.-Ф.2.- Оп.7.-Спр.502.-Арк. 98].

Наміри окремих працівників заготівельного і радянського апарату протистояти посиленню темпів хлібозаготівель розцінювались Центром як “демобілізаційні настрої” [7.-Ф.2.-Оп.7.-Спр.502.-Арк. 98].

Директива політбюро ЦК КП(б)У (11 травня 1929 року) “Про хлібозаготівлі на період травень-липень” націлювала виконати до 75 % хлібозаготівельного плану за рахунок заможних верств села. На Полтавщині “куркулям” доводився нереальний план до двору. Де-кого зобов’язували здавати по 700 пуд. хліба, наперед знаючи про неможливість виконати завдання, а “робилося це з метою розкуркулити дане господарство, а майно продати неподалік розташованим колгоспам” [10.-Ф.1.-Оп. 20.-Спр.2992.-Арк.30]. Спостерігалось також “викривлення лінії ОПК в розкладці плану на 30% населення”. Хлібну розверстку поширювали на більшу половину селянських дворів, а не лише на заможних, як того вимагала постанова політбюро. З невиконавцями спілкувалися силовими методами: описували і продавали майно. До 5 червня було описано майно 444 господарств і зареєстровано 206 випадків його продажі. Голова РНК УСРР Чубар, який саме в цей час здійснював інспекційну поїздку по округам України, дав розпорядження припинити опис майна та його розпродаж. Він вважав, що подібний повальний підхід до сільських мешканців в справі хлібозаготівель не сприяв класовому розшаруванню села. А останній фактор посідав чи не найголовніше місце серед методів роботи партійно-державного керівництва при проведенні хлібозаготівель [10.-Ф.1.-Оп.20.-Спр.2992.-Арк.30].

18 червня 1929 року політбюро ЦК КП(б)У приймає рішення з конкретним переліком репресивних заходів, спрямованих проти куркуля, який злісно не продає хліб державі: опис і продаж майна, віддання під суд за ст. 58, накладання штрафів та підпис зобов'язань “продати хліб в серпні місяці з нового урожаю в рахунок зобов'язань біжучої кампанії” [4.-Ф.17.-Оп.26.-Спр. 24.-Арк. 185].

27 червня 1929 року політбюро ЦК ВКП(б) визнає “доцільним запровадження порядку доведення планових завдань по хлібозаготівлям до окремих сіл”.

Керуючись цією директивою, ВУЦВК, РНК УСРР 3 липня приймають постанову “Про поширення прав місцевих рад щодо сприяння загальнодержавних завдань і планів.” З цього часу стали законом і адміністративний порядок накладання штрафів, і їх п'ятикратний розмір “вартості хліба, що його повинно здати (господарство - Г.К.), продаючи в разі потреби майно відповідних господарств з торгів”.

На випадок відмови та опору хлібозаготівлям проти таких осіб порушувались кримінальні справи за арт. 57-м КК УСРР. “Якщо окремі господарства злісно ухилятимуться здавати хліб і після вжиття цих заходів адміністративного впливу за арт. 1-м цієї постанови, то проти таких осіб повинно порушувати кримінальні справи за арт. 58-м КК УСРР” [11.-С.101-102].

Нові репресії, які отримали у селян назву “кратування”, відкривали новий етап в процесі розкуркулювання. Ті господарства, які попадали під жорна цього закону, не витримавши п'ятикратного штрафу, розоряючись, зникали.

Селяни, в пошуках захисту, зверталися до вищих органів української влади. Мешканець села Зеленківці Вільшанського району Сумської округи Шекола Антон, одноосібний середняк, котрого “ухвалою Сумського округового суду від 26.07.1929 року ... визнано винним за арт.7-м та 58-м КК” та оштрафовано майже на 500 крб., звернувся до ВУЦВКу з проханням помилувати: “Такий тягар, як 500 крб. штрафу, – говориться далі, – цілком руйнує моє селянське господарство і не дає мені змоги хліборобствувати надалі нормально без злиднів”.

Справедливості ради селянина помилували, зменшивши штраф наполовину. Джерела засвідчують, що більшість селянських скарг-заяв було відмовлено [11.-С. 105,106,648].

Поряд з п'ятикратними штрафами, селян обкладали “експертним податком”. Прийомна голови ВУЦВКу пояснює, що до “експертного оподаткування с/г податком належать міцні господарства, які мають нетрудові прибутки, вживають найману працю, або експлуатують бідняцьке населення тим чи іншим засобом” [11.-С. 105].

Уповноважені по хлібозаготівлям у знущанні над селянами діходили крайнощів. В селі Сенжарово-Терноватське Сахновщанського району уповноважений ВВКа Буценко зібрав 20 осіб “куркулів” і навісив їм плакати з надписом: “Ми --- вороги радянської влади, не здаємо лишків хліба” і ганяв по

селу, що розкинулося впродовж 30 верств, а підганяли їх члени хлібозаготівельної комісії, які їхали підводою за “куркулями” [10.-Ф.1.-Оп.20.-Спр.2992.-Арк.48].

Початок хлібозаготівельної кампанії 1929/30 року мобілізував органи ОДПУ на місцях відповідними циркулярами, телеграмами, розпорядженнями. Кожен документ корегував завдання як біжучої так і стратегічної ваги. Перш-за все потрібно було забезпечити виконання плану цієї кампанії в першу її половину, тобто до кінця 1929 року. Якщо в попередні хлібозаготівельні кампанії органи ОДПУ забезпечували “загальне інформаційне висвітлення ходу заготівель”, то тепер: “ЕКУ ОДПУ, враховуючи наявні розробки по шкідництву в сільському господарстві, вважає за необхідне місцевим органам ЕКО поставити роботу по хлібозаготівлям саме в розрізі *виявлення в цій області дій, шкідницької організації, яку розробляють*” (курсив мій – Г.К.); (циркуляр ЕКУ ОДПУ № 168 від 18 серпня 1929 року).

В зв’язку з цією постановою, необхідно забезпечити себе відповідною інформацією по заготпунктам, конторам заготорганізацій, амбарам, елеваторам, млинам” [7.-Ф.2.-Оп.7.-Спр.9.-Арк. 2]. Восени 1929 року в процес хлібозаготівельної кампанії активно включилась репресивна індустрія ОДПУ. В довідці інформвідділу ОДПУ “Про хід хлібозаготівельної кампанії в зв’язку із заходами ОДПУ” від 23 жовтня 1929 року зазначалося, що “оперативні заходи ОДПУ почали посилено розвиватися з кінця серпня ц[ього].р[оку]., досягнувши цифри на 24 жовтня арештованих 17904 особи, в той час як на кінець серпня кількість арештованих не перевищувала 3000 осіб. Найбільш широко застосовують репресії ДПУ України і ПП ПКС, а останнім часом втягнувся і Сибір, де арештовано 3027 осіб, в той час як на 7 жовтня кількість арештованих небагато перевищувала за 200”.

Документ констатує, що на початку розгортання оперативних заходів (кінець серпня - початок вересня) вістря удару органів державної безпеки спрямовувалося, головним чином, на міського спекулянта (ЦЧО), торговців (Україна) і ін[ших]. елементів, “котрі оперують хлібом” і *не чіпало села* (курсив мій-Г.К.) [6.-Т.2.-С. 975].

23 вересня керівництво ОДПУ надсилає телеграму з конкретними вказівками всім ПП ОДПУ про необхідність “рішуче ударити по куркулеві...; добитися чого б це не коштувало здачі цими елементами належних з них надлишків і посилити застосування репресивних заходів, зокрема, виселення по відношенню до куркульських заможних прошарків села” [7.-Ф.2.-Оп.7.-Спр.9.-Арк. 17].

На місцях органами державної безпеки проводилось “вирівнювання” надзвичайно завзято. Вже 11 жовтня 1929 року за підписом Ягоди надсилається телеграма всім ПП ОДПУ з пропозицією прискорити розгляд кримінальних справ в зв’язку “радянськими кампаніями на селі”: “З огляду на те, що вже багато арештовано вами осіб по куркульському терору, підбуренню до терору, організації масового куркульського опору радянським кампаніям на селі і масовим антирадянським виступам, з огляду на передбачувані нові

операції по цим справам на селі, пропоную: 1) вести слідства по цим справам в прискореному ударному порядку, швидко передаючи головну масу цих справ; 2) справи, які вимагають негайної репресії, попередньо розглядати на місці ПП ОДПУ, накреслювати по узгодженню з крайовими комітетами ВКП заходи покарання винуватим, і надсилати вашим доповідачем в Москву для позасудового розгляду" [7.-Ф.2.-Оп.7.-Спр.9.-Арк. 36]. Втілюючи ці директиви, органи ОДПУ до 24 жовтня в Україні арештували всього 3705 осіб, з них – 1858 куркулів і спекулянтів [6.-С.1038].

Звичайно, така поведінка органів ОДПУ в хлібозаготівельній кампанії виходила із загальної політичної лінії більшовицької держави. Директива політбюро ЦК ВКП(б) "Про посилення репресій" від 3 жовтня 1929 року доручала "ОДПУ, НКЮОстам РСФСР і УСРР прийняти рішучі і швидкі заходи репресій, аж до розстрілів, проти куркулів, які організовують терористичні напади", допускалось проводити каральні заходи як через судові органи, а "в окремих випадках ... карати через ОДПУ" [9.-С.714].

І лише з цього часу ряд хлібних районів, в тому числі і Україна "фіксують стабілізацію надходжень хліба по п'ятиденкам в рамках намічених планом". Зокрема, "по Україні, – помічається в результаті *посилення репресій (курсив мій – Г.К.)*, що куркулі цілого ряду районів: Андре-Іванівського (Одеська округа), Павлівського (Сталінська округа), Нагайського (Мелітопольська округа), Берестівського (Маріупольська округа), посилено вивозять хліб, виконують плани по району на 100%. Паралельно відбувалася руйнація ринкових стосунків: "приватний ринок абсолютно деморалізовано, по одеському ринку, наприклад, помічаються випадки повернення селян із зерно-хлібом, який вони привозили для продажі" [6.-С.975, 976].

Високопоставлені чиновники, уповноважені по хлібозаготівлям, прибувши на місця "викачувати" хліб, вершили порядок тільки їм підзвітним методам. Панас Любченко, уповноважений по хлібозаготівлям в Ромнах, в листі до Косіора з особливим смаком, описує відвідання ним місцевої партійної організації 9 жовтня 1929 року: "Намилив їм хвоста, відшльопав бюро добренько за таке керівництво. Завтра вранці роз'їжджаються всі на роботи. Їду і я разом із секретарем ОПК. Гадаю, що люди виправляться. Ст[анція]. Ромни. Панас" [10.-Ф.1.-Оп.20.-Спр.2965.-Арк. 13].

Документи засвідчують безмірний цинізм зухвальства і знущання над людьми. В Злинському районі Зінов'ївської округи уповноважений по хлібозаготівлям Смадич, викликавши при допомозі міліції більше 120 осіб селян, серед яких більше половини були маломісні середняки, кожному викрикував: "Скільки хліба вивіз? і, отримавши відповідь, продовжував галасувати: "А хто буде вивозити за тебе, гадино, все інше? На, гад, бери мішки і насип хліба скільки вимагають". За відмову селян прийняти мішки він замикав їх в приміщенні театру для того, щоб вони "подумали" [6.-С.994].

Україна, поряд із Північним Кавказом, в хлібозаготівельній кампанії 1929/30 перебували "на першому місці в частині операцій органів ОДПУ проти куркуля. Із загальної кількості куркулів, арештованих по Радянському Союзу –

біля 90% припадає на Україну і Північний Кавказ”. З метою ефективної роботи органів спецслужб, “ОДПУ вважає за необхідне розіслати ряд товаришів на місця для підсилення ваших оперативних апаратів по проведенню оперативних заходів проти антирадянських і куркульських елементів села”. “Товариші” відряджалися на чотири тижні. Під час їхнього відрядження керівництво ОДПУ пропонувало “підтягнути весь... оперативний апарат, особливо апарат округових і районних органів, ретельно перевірити всі агентурні і слідчі розробки по антирадянським елементам села і хлібним спекулянтам, і підготувати операцію” [7.-Ф.2.-Оп.7.-Спр.9.-Арк. 22-23].

В грудні пошто-телеграма повідомляла ПП ОДПУ і начальників Окргвідділів, які підлягали Центру, що в зв’язку з “відчайдушним опором куркульського антирадянського елемента на селі в період хлібозаготівель нашими органами були проведені масові операції, що дали цілком позитивний результат”. В телеграмі ставилось завдання “застосувати енергійні заходи”, щоб закінчити слідчі справи арештованих [7.-Ф.2.-Оп.7.-Спр.9.-Арк.70]. В позасудовому порядку – “трійками” планувалось в грудні 1929 року розглянути 500 справ по яким проходять 1000 осіб [7.-Ф.2.-Оп.7.-Спр.9.-Арк. 69].

Активне втручання органів державної безпеки і правлячої партії в сферу діяльності органів наркомюсту засвідчує те, що в суспільстві переважали пріоритети моралі над правом. В суспільній думці формувалися збочені поняття відносно норм цивілізованого співжиття, руйнувалися уявлення про справедливість і порядок. Навпаки, насаджувався страх перед вищестоячим партійним або державним чиновником, ліпився образ всюдисущного монстра в особі співробітника таємної поліції, мораль перших двох як і третього в однаковій мірі залишалась далекою від напрацьованих віками норм соціальної поведінки, що зіждилися на загальнолюдських цінностях. А саме суспільство втрачало можливості виходу на шляхи розбудови його як правового, громадянського і цивілізованого.

Джерела та література.

1. Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР: В 2-х т./ Редкол. А.Д. Скаба (відпов. ред) і ін. – К.: Наукова думка, 1973. – Т. 1. – К., 1973.
2. Становление и развитие социалистического образа жизни в советской деревне: Сборник науч. трудов. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1982.
3. В.Данилов, Н.Верт, А.Берелович. Редакторское вводное слово // Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. (1918-1939): Документы и материалы. В 4-х т. / Т.2. 1923-1929 / Под ред. А.Береловича, В.Данилова. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000.
4. Російський державний архів соціально-політичної історії.
5. В.П.Данилов, Р.Маннинг, Л.Виола. Трагедия советской деревни. Редакторское вводное слово // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927-1939. Документы и материалы. В 5-и т. / Т.1. Май 1927- ноябрь 1929. Под ред.В. Данилова, Р. Маннинг,

- Л.Виолы. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1999.
6. Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД (1918-1939). Документы и материалы. В 4-х т. / Т.2. 1923-29 / Под ред. А.Береловича, В.Данилова. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000.
 7. Центральний архів Федеральної служби безпеки Російської Федерації.
 8. Бухарин Н.И. Проблемы теории и практики социализма. – М. : Изд-во “Политической литературы”, 1989.
 9. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927-1939. – Документы и материалы. В 5-ти т. / Т.1. Май 1927 - ноябрь 1929 / Под ред. В.Данилова, Р.Маннинг, Л.Виолы. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1999.
 10. Центральний державний архів громадських об'єднань України.
 11. Колективізація і голод на Україні. 1929-1933. Збірник документів і матеріалів / Редакційна колегія С.В.Кульчицький (відпов. ред), Б.В.Іваненко, Ю.Ю.Кондуфор і ін. – К.: Наукова думка, 1992.